

Lespedea funerară a plebanului Johannes Baccalaureus de Byrthalben (†1526)

Ioan ALBU

Keywords: *Johannes de Byrthalben, Magister Lucas, Biertan, BIRTHÄLM, Epigraphy, Medieval, Inscriptions, Funerary Art, Grave Stone, IO, Church, Heraldry, Iconography, Sculpture, Stone Carving.*

Abstract

The Tombstone of Johannes Baccalaureus de Byrthalben (†1526)

The earliest tombstone preserved in Biertan (Sibiu) belongs to the priest Johannes, artis baccalaureus and magister, being one of the most beautiful and epigraphically interesting stone carving pieces. Its inscription has not been published yet. The study is an interpretation of the epigraphic formulae and of the tombstone iconography, bringing to light dates and information about Johannes, documented through the period 1476-1526.

A HO(NORA)BILIS [IOHAN(N)E]S. BIRTH(ALBENSIS). ART(IVM).
BACCA(LAVREVS). MA[GI / STER...] RIGOR /. SVAE. CAR(N)IS.
DEBITV(M). SOLV[IT....] / ANNO. DO(MIN)I. 1526

B I/O

Amplasare și istoriografie. Turnul mausoleu din Biertan adăpostește începând cu anul 1913 un număr de nouă lespezi funerare și epitafuri ale clericilor, în cea mai mare parte ale superintendenților sași. Ele se află de atunci încastrate în zidurile turnului.

Cea mai timpurie dintre acestea aparține unui pleban / paroh ale cărui inițiale sunt **IO**, ea fiind atribuită corect de Johann Michael Salzer¹, Friedrich Müller² și apoi de către toată literatura care amintește în treacăt această piesă epigrafică parohului **Johannes (il. 1, 2, 3, 4)**.

Inițial ele s-au aflat în biserică, în zona corului, fără să cunoaștem amănunte privitoare la dispunerea mormintelor. Înnoirile și modernizările epocii barocului din diferite zone, mai ales acolo unde enoriașii aveau o situație economică mai bună, au dus la dispariția multor monumente, pietre funerare și epitafuri. Spre deosebire de biserica parohială lutherană din Sibiu, care cunoaște o asemenea renovare mult mai târziu ca urmare a restaurărilor din 1853-54, la Biertan pietrele funerare au fost scoase din paviment deja la 1805, cu doi ani înainte de interzicerea prin ordin gubernial a

¹ Salzer 1881, p. 91-92: „Baccalaureus der Theologie, bis 1520“.

² Müller 1857, p. 204-205.

înmormântărilor în biserică, desigur tot cu prilejul renovării bisericii, doar cele ale preoților și episcopilor fiind mutate în sacristie.

Un număr de șapte lespezi funerare se aflau în 1857, după descrierea lui Müller¹, sprijinite de zid în interiorul sacristiei. Sunt amintite de el ca aparținând toate episcopilor. Nu toți superintendenții / episcopii sașilor au fost însă înmormântați la Biertan. După episcopatul lui Paul Wiener (1553-1554), cel de-al doilea superintendent al sașilor a fost Matthias Hebler (1556-1571)², singurul ale cărui oseminte și piatră funerară se află în biserica parohială evanghelică din Sibiu. Biertanul devine abia la 1572 reședință episcopală, după moartea lui Mathias Hebler (†1571), prin decizia urmașului său, Lukas Unglerus (1572–1600)³.

Müller este cel dintâi care publică inscripțiile funerare de pe lespezile superintendenților de la Biertan, nu în ordinea succesiunii acestora, ci a dispunerii lespezilor în sacristie – Lucas **Unglerus** (I, †1600)⁴, Mathias **Schiffbaumer** (II, †1611)⁵, Christian **Haass** (III, †1686)⁶, Christian **Barth** (IV, †1652)⁷, Georg **Theilesius** (V, †1646)⁸, Franciscus **Graff** (VI, †1627)⁹, Zacharias **Weyrauch** (VII, †1621)¹⁰.

Cu privire la lespezea lui Johannes, deși la 1857 Müller o pomenește ca aflându-se la intrarea în biserică lângă portalul nordic, expediază informația într-o notă de subsol în contextul scutului reprezentat pe altar cu inițialele *IO* care se regăsesc și pe lespezea funerară și pe ușa de lemn a sacristiei (**il. 5**), fără a aminti măcar despre inscripție.¹¹

În plus, tot lângă portalul nordic, Müller amintește lespezea funerară a reformatorului din Biertan, Francisc **Salicaeus Weidner** (VIII, †1567), aflată pe atunci încă pe paviment sau, mai puțin probabil, în paviment¹², iar în fața portalului sudic o lespeze funerară cu stemă (braț cu spadă scurtă ridicată), sub care a mai putut citi:

D.O.M.

COSSACNIV

VRSEVERINIIC

CVSBIRTHALB

--- DOMIFOR¹³

¹ Müller 1857, p. 208sqq.

² Albu 2002, nr. cat. 62-63.

³ Seivert 1791, p. 6-9; Trausch 1868-1871, I, 72; II, 76; IV, 176; Gündisch 1947, p. 28sqq; Wagner 1998, p. 69; Schuller 2003, p. 227sq.

⁴ Müller 1857, p. 208-209; Salzer 1881, 1881, p. 388sq., il. la p. 389; Roth 1906, p. 126.

⁵ Müller 1857, p. 209.

⁶ Müller 1857, p. 210.

⁷ Müller 1857, p. 210.; Salzer 1881, p. 402-405, fig. la p. 403; Roth 1906, p. 102sq., fig. XXII/3.

⁸ Müller 1857, p. 210-211; Salzer 1881, p. 400-402, fig. la p. 399; Roth 1906, p. 101sqq., fig. XXII/1

⁹ Müller 1857, p. 211.

¹⁰ Müller 1857, p. 212.

¹¹ Müller 1857, p. 204.

¹² Müller 1857, p. 213 lângă piatra funerară a lui Johannes, după cum arată ulterior Salzer: „Die Grabplatte befand sich ehemals vor der nördlichen Kirchentüre neben dem Grabsteine des Johannes“ (Salzer 1881, p. 92), dar și mai devreme, Salzer 1860, p. 22: „wer durch das nördliche Portal die Kirche betritt, sieht vor der Thüre den Grabstein des Reformators dieses Marktes Franz Salicäus liegen“.

¹³ Müller 1857, p. 213.

Nu surprinde că acest text epigrafic puternic deteriorat este totuși transmis de către autor, desigur și ca urmare a faptului că literele păstrate erau încă clar descifrabile, după formular fiind vorba despre o lespede funerară databilă în secolul al XVIII-lea a domitorului Severnis din Biertan, în vreme ce inscripția magistrului Johannes este practic trecută sub tăcere, fiind considerată ilizibilă.

La 1860 Salzer nu amintește nici el nimic mai mult despre lespedea lui Johannes, preluând informațiile cu privire la celelalte pietre funerare de la Müller,¹ abia în monografia Biertanului, *Der königliche freie Markt BIRTHÄLM in Siebenbürgen*, apărută la Viena în 1881, presupune și el că lespedea cu emblema ce poartă potirul și inițialele IO aparține canonicului Johannes, datând-o eronat, la fel ca și Müller, în anul 1520.²

De atunci nici o lucrare nu a mai adus ceva nou cu privire la această primă lespede păstrată în Biertan, nici chiar cea mai recentă și excelentă de altfel monografie a localității apărută sub coordonarea profesorului Thomas NÄGLER, *Marktort und Bischofssitz BIRTHÄLM in Siebenbürgen*, publicată în 2004.³ Pe de o parte textul inscripției este foarte deteriorat, pe de altă parte morfologia literelor, abrevierile severe și ligaturile specifice perioadei de tranziție de la gotic la Renaștere au pus în impas cercetătorii prin dificultățile pe care le ridică lectura.

Descriere. Așadar lespedea funerară și inscripția acesteia nu au fost publicate, cu toate că ea este cea mai veche între cele păstrate la Biertan. Lespedea funerară a parohului Johannes, încastrată în zidul vestic al turnului, prima din stânga, lângă intrare, se înscrie tipologic în categoria celor cu scut, fiind sculptată în gresie gri, cu inscripție adâncită în chenar pe toate cele patru laturi, (inscripția A), în ramă cu linii adâncite. Stema, incizată în jumătatea inferioară a câmpului, este un scut renascentist timpuriu, mobilat cu un potir de împărtășanie, având de o parte și de alta inițialele numelui defunctului (inscripția B).

Lespedea și inscripția sunt tocite și deteriorate, mai accentuat în partea inferioară, colțul stâng inferior fiind spart, precum și în jumătatea superioară a textului din chenar aflat pe latura stângă. După gradul uzurii, putem presupune că lespedea s-a aflat în paviment într-o zonă intens circulată sau solicitată, probabil în apropierea altarului, după cum ar impune și poziția de comanditar și reprezentant de seamă al comunității pe care a deținut-o defunctul. Jumătatea superioară a câmpului prezintă scrijelituri și graffiti ulterioare, cu toate acestea ea pare a fi fost anepigrafă și rămasă nedecorată.

Dimensiuni: 210 x 97 cm., litere cca. 8 cm.

Tipul și forma scrierii: majusculă umanistă timpurie.

Lectura textului începe de pe latura dreaptă a chenarului, mai puțin probabil din partea superioară.

¹ Salzer 1860, p. 22 sq.

² „Sein Name steht an der Thüre der Sacristei in den Buchstaben IO auf beiden Seiten eines Kelches neben der Jahreszahl 1515, sowie in der nämlichen Bezeichnung auf seinem vor der nördlichen Tür in der Kirche liegenden Grabstein mit der Jahreszahl 1520“ (Salzer 1881, p. 92.)

³ NÄGLER 2004.

Textul inscripției – transcriere

- A HO(NORA)BILIS [IOHAN(N)E]S. BIRTH(ALBENSIS).
 ART(IVM). BACCA(LAVREVS). MA[GI / STER...] RIGOR /.
 SVAE. CAR(N)IS. DEBITV(M). SOLV[IT....]/ ANNO.
 DO(MIN)I. 1526
- B I/O

Traducere:

Onorabilul Ioan de Biertan *artium baccalaureus* (bacalaureat în arte liberale) și magistru ... și-a plătit datoria trupească ... în anul Domnului 1526. – I(OHANNES) O(...).

Analiză epigrafică. Întregirea textului inscripției se bazează pe existența segmentelor și urmelor hastelor, respectiv arcurilor încă vizibile – SOLV[IT., MA[GI / STER] (il. 1, 4). Scrierea, frumoasă și îngrijită, ce tinde spre forme decorative are ligaturi și abrevieri pe alocuri severe. În *CAR(N)IS* (il. 4) chiar și litera *N* poate fi imaginată prin felul în care cauda lui *R* se așează aproape de partea inferioară a hastei lui *I*, în ciuda faptului că sigla de abreviere, o simplă orizontală deasupra rândului, este prezentă.

Literele vădesc trăsăturile elaborate ale capitalei umaniste timpurii,¹ definite ca o tendință paralelă față de minuscula umanistă, izvorâtă din imperative de ordin decorativ și de ornamentare a scrierii. Reminiscențele gotice ale scrierilor de tranziție spre capitala renascentistă, elemente definite drept umaniste timpurii, sunt marcate la lespedeza lui Johannes de folosirea lui *A* trapezoidal cu oblice prelungite sub baza rândului, fără a avea linie orizontală suprapusă creștetului ca în majoritatea inscripțiilor cu acest tip de scriere, *G* uncial, cu caudă încovrigată, ale cărui resturi mai pot fi încă slab percepute, *M* cu haste ușor oblice și parte mediană retrasă, linia diagonală subțire și unduită a lui *N*, caudă avântată a lui *R*, litera fiind deschisă, astfel că arcul și baza caudei nu ating hasta. La fel și litera *B* unde cele două arcuri nu se așează pe hastă. *E* apare în formă de epsilon și inclus în corpul literei *D* în *DEBITV(M)*, în rest fiind redat capital. *H* este prevăzut cu căuș pe linia mediană, tras în sus, la fel ca și *I* cu *nodus* scobit spre dreapta, în *DO(MIN)I*, *CAR(N)IS* și al doilea *I* în *HO(NORA)BILIS* și spre stânga în *DEBITV(M)* și la inițialele de pe scut. Tot *I* scobit, cu acest pseudonodus, apare la cifra *I* din datare. Cu toate acestea apare și *I* capital clasic, constând doar din hastă, la *BIRTH(ALBENSIS)*, dar și *I longa (J)* în *HO(NORA)BILIS*. În general, inscripția se remarcă prin lipsa pintenilor, excepție făcând litera *H* care are linii fine drepte poziționate în unghi drept la terminația hastelor, în timp ce *R* învederează această trăsătură doar la terminația inferioară a hastei, iar *D* la cea superioară. *S* este ușor aplecat înspre stânga, la fel ca și cifra 5 de o

¹ În legătură cu problematica scrierilor epigrafice cu capitală umanistă timpurie cf. Fuchs 1988, p. 73-99; Koch 1988, p. 337-345; Neumüllers-Klausner 1988, p. 315-328; Steinmann 1988, p. 329sq; Albu 2004, pp. 126-128.

morfologie asemănătoare. Cifra 2 are forma tipică a unui Z, iar cifra 6 – redusă ca dimensiuni în centrul rândului (*petit*) – este parțial inclusă în 2. Unele litere sunt ușor înclinate spre dreapta sau rotite în cazul ligaturilor.

Drept semne de despărțire între cuvinte servesc cvadranguli (romburi). Morfologia literelor, mai puțin cunoscute la noi, apare deja la 1432 în nordul Alpilor, unde unul din cele mai timpurii, mai cunoscute și deopotrivă mai iscusite tipare ale tranziției de la majuscula gotică la capitala renașcentistă poate fi studiat la inscripțiile altarului din Gent realizat de frații van Eyck, iar în spațiul german un rol intermediar de seamă pare să-l fi avut conciliul de la Basel (1431-1449).¹ Lespezile a doi participanți la acest conciliu – piatra funerară a arhiepiscopului de Milano Bartolomeo La Capra († 1433) din catedrala din Basel și lespedea episcopului Cuntzo din Olmütz († 1434) din domul din Ulm impun în acest spațiu pentru prima oară în epigrafie aspirația pentru o scriere decorativă cu majuscule. În vreme ce prima are deja forme capitale evolute, cu litere alungite, piteni viguroși și arcuri îngroșate, la cea din catedrala din Ulm pot fi observate forme încă îndatorate goticului. Cu toate că nu cunoaștem meșterii acestor piese epigrafice, știm că unul dintre sculptorii care au activat în sudul Germaniei în această vreme a fost Hans Multscher care s-a inspirat din arta de curte a centrelor artistice vest-europene, olandeze, nord-franceze și deopotrivă burgunde.

În Transilvania observăm deja din ultimul pătrar al secolului al XV-lea tipare gotice mature care pregătesc trecerea spre capitala umanistă timpurie. Astfel la inscripțiile invocative de pe pilonul central al sacristiei bisericii ev. sibiene realizate în 1471, unde *M* este construit oblic, în vreme ce litera *H* deține un pseudonodus, linia mediană fiind scobită înspre partea superioară (**il. 6**)². Forme incipiente, dependente încă de tiparele majusculei gotice, apar timid la inscripția clopotului din Domald / Maldorf (**il. 7**)³, datată la începutul secolului al XVI-lea și apoi în forme evolute la cel din Slimnic (**il. 8**)⁴, de la 1518, care poartă o inscripție în care iese în evidență *S* în oglindă, *D* uncial, *E* în formă de epsilon, dar și capital, la fel ca în cazul pietrei funerare a parohului Johannes din Biertan. Anumite litere (*N* și *P*) sunt puternic înclinate spre dreapta.

Pentru receptarea capitalei renașcentiste, inscripția potirului de la Slimnic (**il. 9**)⁵, datat la începutul secolului al XVI-lea, iese în evidență prin construcția lui *M* cu picioare oblice. Și aici se distinge utilizarea literei *E* în formă de epsilon, construită din două arcuri suprapuse, reminiscență a formelor majusculei gotice sau o influență a versaliilor italiene din minuscula de cancelarie, forme frecvente în faza de tranziție spre capitala umanistă.

Două strane de la biserica ev. din Bistrița, de la 1508 și 1516 (**il. 10**)⁶, poartă inscripții, sculptate în relief sub coronament, care vădesc forme deja elaborate ale

¹ Steinmann 1976, p. 376-437, pl. III.

² Albu 2004, p. 121, il. 9.

³ Müller 1860, p. 226; Balogh 1943, p. 337.

⁴ Müller 1860, p. 225; Balogh 1943, p. 338.

⁵ Roth 1922, nr. 126, pl. 65; Vătășianu 1959, p. 876; Drăguț 1979, p. 320, fig. 349; 800 de ani, nr. 115.

⁶ Reissenberger 1878-1883, II, nr. 8; Hofstädter 1913, p. 101-103; Roth 1934, p. 43, 149.- Balogh 1943, p. 216, 324sq., il. 254.

capitalei umaniste timpurii. Includerile de litere sunt deosebit de frecvente în ambele inscripții, *H* este prevăzut cu căuș, tras în sus, *F* și *E* au linia mediană cu vrej decorativ, *C* este unghiular, *A* se aseamănă cu forma folosită în majuscula gotică, iar *N* este, tipic pentru morfologia vremii, în oglindă.

Faza evoluată de trecere spre capitala renaștă pot fi detectate în epigrafiile pietrei funerare a lui Jodocus (Sebeș, 1500, **il. 11**), în timp ce pe blazonul judeului regal Johannes Lulay, din casa acestuia (1510-1520, **il. 12**)¹, monograma numelui – *I* cu *nodus* scobit spre dreapta și *L* – prezintă litere ornamentale decorate cu caude fitomorfe și vrejuri, ca în sculptura goticului târziu.

De altfel, analogiile se află chiar în mediul în care lespedeaua a fost sculptată, regăsindu-se forme similare în inscripțiile altarului din Biertan (**il. 13, 14**), la stema lui Johannes, un scut cu inițialele **IO** pe predelă, în stânga heraldică, cele două inițiale aflându-se de o parte și de cealaltă a unui potir. În dreapta, tot într-un scut, este reprezentată o palmă deschisă, orientată ascendent – stema scaunului Mediaș, din care făcea parte și Biertanul.² Panourile altarului sunt însoțite de diferite cifre ale anilor care permit datarea acestuia începând cu 1483 (pe panoul cu scena *Iisus la 12 ani în templu*), respectiv 1515 (*anno virginis paren(tis) 1515*) deasupra panoului cu scena *Răstignirii*.³ Forme asemănătoare întâlnim în inscripțiile altarului de la Băgaciu (1518) și cele ale altarului din Dupuș (1522), provenit tot din Domald-Viișoara, exemple elaborate ale capitalei umaniste timpurii, cu *E* în formă de epsilon, *N* în oglindă. Apoi în inscripțiile altarului sibian din aceeași epocă (1519 / 1545)⁴ la care abundă ligaturi dense, litere oglindă și inserări, respectiv includeri de litere. *I* în *titulus* este de asemenea prevăzut cu *nodus* scobit.

Mai cu seamă trebuie amintit scutul aceluiași Johannes O. de pe ușa de la portalul sacristiei din Biertan (**il. 5**), marcantă creație a meșterului Johannes Reychnut, cu monograma **IO** de o parte și alta a potirului, stema fiind încadrată de anul realizării (15//15)⁵, dată regăsită după cum am văzut și pe unul din panourile altarului.⁶

Trăsăturile, care vorbesc mai degrabă despre o reminiscență sau mai degrabă menținere voită a acestei direcții epigrafice, poartă propensiunea spre decorativ alături de nevoia de a câștiga mai mult spațiu pentru text în chenarul lespezii funerare.

Iconografia scutului. Forma scutului din stema plebanului Johannes este variată pe fiecare dintre piesele cunoscute, toate însă se circumscriu perioadei de tranziție de la gotic la Renaștere.

¹ Seivert 1872, p. 317; Beșliu-Munteanu 1991, p. 155, pl. IV/B3; Albu 2002, nr. cat.29(†), il. 15; Albu 2004.

² Müller 1857, p. 204: „Untern sind an demselben die offene rechte Hand und ein Kelch mit den Buchstaben I. O. angebracht. Dasselbe Zeichen erscheint auch an der Sacristeithüre in Holz eingelegt und auf einem Grabstein an der nördlichen Thüre, so daß dadurch vielleicht auf den Pfarrer Johannes (1515) zugeedeutet wird“; Năgler 2004, p. 394-395, il. 113, 114.

³ Krasser 1976, p. 208, il. 85.

⁴ Albu 2002, nr. cat.28.

⁵ Salzer 1881, p. 86; Drăguț 1979, p. 61, fig. 62, ușa de la portalul sacristiei; Năgler 2004, p. 411, il. 157.

⁶ Salzer 1881, p. 86; Teutsch 1890, p. 513: „Über dem obern Mittelbild des Altars hat Professor K. Werner die Jahreszahl 1515 und den Namen (in Majuscel jener Zeit) Joannes P. antat (Plantat?) gefunden“; Drăguț 1979, p. 61, fig. 62; Krasser 1976, p. 208; Năgler 2004, p. 411, il. 157.

Concomitent cu stilurile artistice a evoluat și forma scuturilor. Scutul renesanțist italian, foarte răspândit la mijlocul secolului XV și în spațiul Ungariei¹, este concurat la sfârșitul veacului de scutul de lance sau tarjă², ca la lespezile lui Francisc și Ioan Mikola, acum în lapidariul Institutului de Istorie din Cluj, provenind din biserica reformată (biserica lui Mathias Corvinus). În lapidariul clujean se mai găsesc două lespezi de aceeași proveniență.³ Tarja apare și la lespezile gotice ale episcopilor Farkas (†1495) și Alattyáni (†1498) din Oradea, precum și la piatra tombală a comitelui Georg Hecht (†1496) și la cea a lui Johannes Lulay (†1521) din Sibiu – la fel ca pe semnul de casă al acestuia, mai puțin pregnant însă la piatra funerară a lui Nicolaus Proll (†1499). Un ecou tardiv al acestei forme îl aflăm la mijlocul secolului al XVI-lea la placa de bronz a lui Petrus Haller (1569) care a fost se pare turnată într-un atelier din Nürnberg.

În cazul stemei lui Johannes, simbolul reprezentat consecvent pe toate piesele – și pe lespedea funerară și pe ușa sacristiei și în stema pictată pe altar – este potirul. Altfel decât în spațiul episcopal, unde întâlnim pietre funerare figurale, clericii poartă în blazon în afara realiilor — carte⁴, potir⁵ — simboluri creștine cum sunt mielul Domnului⁶ și porumbelul — lespezile preoților Georg (1603), Petrus Molnar (1608) și Georg Hann (1610) — și chiar arca lui Noe (piatra funerară a preotului sibian Petrus Rihelius (1648). Mielul cu *labarum* este reprezentat pe piatra funerară a preotului Daniel Klein (†1628) și pe lespedea preotesei Anna May (1631) din Cristian (Brașov)⁷.

Formular. Epitetul *HONORABILIS*, de la începutul textului, cu referire la defunct, corespunde statutului său de *magister*, absolvent al artelor liberale și teologiei, precum și funcției sale de preot parohial. *Honorabilis* este atașat frecvent și stereotipic unui *magister*, *plebanus* sau *canonicus*, așadar pentru un absolvent al artelor liberale și teologiei⁸.

¹ Varga-Lövei 1992, p. 144, fig. 41-42.

² V. și Gerevich 1959, p. 313, fig. 6.

³ Vătășianu 1959, p. 739, fig. 699.

⁴ Cartea sau *volumen* au fost interpretate drept simboluri ale cărții destinului, atât în cultura antică, cât și în cea creștină, ele evocă însă în perioada antică, dar și a Renașterii cultura și înțelepciunea (Marrou 1996, p. 160sq.). În cultura creștină ea este însă în primul rând Cartea cântărilor, biblia. Motivul apare frecvent în epoca postreformată și în cazul lespezilor funerare figurale ale preoților, dar și ale laicilor.

⁵ Cf. lespedea pierdută a preotului din Cislădie Georg Lang amintită în *Gräbervisitation* nr. 179: „ein weißer Stein mit einem Kelch und Buch, nebst zwei Rosen“. V. și piatra funerară a lui Franz Graffius (†1627), din Biertan, unde cartea și potirul apar deasupra pelicanului care-și hrănește puii. Il. la Salzer 1881, p. 396. La lespedea lui Martin Rosalerus potirul și cartea sunt purtate de tenanții emblemei.

⁶ Lespedea unui preot din secolul al XVI-lea. Descrierea pietrei funerare pierdute la Möckesch 1839, § 105.

⁷ Cf. Gündisch 1976, p. 215—255., il. 88. În legătură cu reprezentarea *agnus dei* deja pe pietre tombale din evul mediu târziu cf. Azzola, F.K.- Azzola, J.- Müldner 1986, p. 21—30.

⁸ Cf. și DI 29 Worms, Kat. Nr. 250 (*abatissa*), 275 (*canonicus*), 295 (*praebendarius ecclesiae*), 303 (*rector ecclesiae*), 344 (*vicarius ecclesiae*), 399 (*vicarius ecclesiae*), 413 (*Laurentianus* = vicar al altarului din corul sf. Laurențiu), 422 (*vicarius altaris*), 426 (*canonicus*), 455 (*Laurentianus*), 510 (*praebendarius et canonicus*), DI 23, nr.cat. 96 (*canonicus*), 105, 109, 120, 128, 133, 195. – DI 43, nr. cat. 167, 198, 205, 353, 372.

În inscripția pictată deasupra arcului corului (**il. 15**), realizată probabil după 1522, și nu chiar în acest an, după cum lasă textul să se înțeleagă, el este desemnat drept *venerabilis dominus baccalaureus*.

Inscripția amintită este importantă în multe privințe. Mai întâi asupra formularului, apoi asupra titulaturii și funcției lui Johannes, a împrejurărilor care țin de calitatea sa de comanditar, fiind amintit și succesorul său, magistrul Lucas și chiar constructorul, Jacobus Murator (Cementarius), cetățean sibian, nu în cele din urmă asupra datării acestor inscripții, care coroborate împreună cu informații documentare devin lămuritoare.

Inscripția în minusculă gotică și cu versalie, așa cum arată astăzi după restaurare¹, este următoarea:

anno // nat(ivit)atis² // domini // n(ost)ri // 1·5//22. /
1·5·22· /

Erecta est hec edis sacra ac instituta impendijs venerabilis / do(min)i baccalaurij iohan(n)is qui tum parochiani³ hic / fungebatur munere / quem tandem eiusdem nepos magister / lucas subsecutus, eandem ex / sua legatione testamentali finire / per industriam iacobi cementarij⁴ / civis cibiniani⁵ curavit.⁶

Traducere:

În anul nașterii Domnului nostru 1522 a fost ridicat și construit acest sfânt lăcaș pe cheltuiala și strădania venerabilului domn *baccalaureus* Ioan care pe atunci avea funcția de paroh, căruia i-a urmat apoi nepotul său, magistrul Luca, îngrijindu-se de terminarea lucrărilor din dispoziția testamentară a acestuia și prin hărnicia lui Iacob Zidarul (Pietrarul), cetățean al Sibiului.

Grempiul care conducea sfatul comunității bisericești avea doi conducători, între care un membru ales este cel dintâi, iar preotul cel de-al doilea, prin hotărâre specială rolurile putând fi inversate. Mai ales prin felul în care funcțiile sfatului comunității erau articulate, sarcinile și răspunderile erau purtate în comun. În chestiuni administrative preotul paroh este ajutat în sarcinile sale de către curatorul bisericii, care prin funcția sa se ocupă de încasarea veniturilor și dispune de cheltuieli, de trecerea în registru, de planificarea acestora, de construcții și chestiuni legate de personal. Posibil ca Johannes Baccalaureus și apoi magistrul Lucas să fi avut această

¹ Fabini 1992, p. 16sq; Fabini 1998, p. 62sq.

² Întregirea se impune, în nici un caz nu poate fi acceptată forma *natalis* sugerată de restauratori.

³ *Par(r)ochianus* – canonic parohial sau al unei parohii, enoriaș al unei parohii, cf. *Mittelateinisches Glossar*, aici însă *parochianus* are valoare genitivă determinativă (*munere parochiani*). Pentru calitatea de preot paroh (*parochianus pontifex*) și derivate cf. DuCange, VI, p. 179. *Baccalaureus parochianus* sau *magister parochianus* desemnează calitatea de preot paroh (*presbyter parochianus*). Se dorea poate distingerea de *plebanus*, un preot de țară mai puțin instruit.

⁴ Nu putem exclude posibila formă inițială *muratori*.

⁵ Cel mai probabil inscripția inițială includea *Cibiniens(is)*, la restaurare *e* fiind confundat cu *a*, iar *s longa* devenind ultimul *i* din inscripția repictată.

⁶ Năgler 2004, p. 393 citează relativ corect textul. La Ziegler 2006, p. 200 lectura apare cu formula eronată *anno natalis domini*, și alte câteva abateri minore. Această formulă nu se regăsește însă nicăieri epigrafic pentru datare, decât în sintagmele *dies natalis* (Crăciun) sau *festum natalis*.

funcție de curator al bisericii, după cum indică inscripția de pe arcul de triumf al corului.

În inscripția funerară Johannes este desemnat fără *dominus*, însă cu apelative extinse – *artium baccalaureus* și *magister*, pe când în inscripția din corul bisericii este numit simplu drept *baccalaureus*.

În cazul pietrei funerare a lui Johannes din Biertan pentru formula cu referire la deces, în loc de obișnuitul *obiit*, este folosită expresia SVE. CAR(N)IS. DEBITV(M). SOLV[IT], destul de rară, neobișnuită de altfel în formularul transilvan, în vreme ce *mortis debitum soluit* era uzitată pe larg ca expresie pentru *obiit*.

În formularul manuscriselor și inscripțiilor din apusul și centrul Europei aflăm însă această formulă și derivatele sale:

*Debitum carnis solvit,*¹

*Carnis debitum solvente,*²

*viam universae carnis ingressus est și debitum universe carnis exsolvit.*³

Formula se află în strânsă legătură cu textul anselmian *Qvi pro nobis (tibi) aeterno Patri Adae debitvm solvit*, cu referire la Iisus Hristos, mai exact la mântuirea obiectiva sau rascumpărare ca parte a soteriologiei creștine, adică taina eliberării creștinului din robia păcatului și a morții, prin întruparea, patimile, moartea și învierea Mântuitorului.

În teologia romano-catolică, și nu trebuie să uităm că lespedea lui Johannes a fost realizată înainte de Reformă, caracterul de jertfa al rascumpărării este explicat prin „teoria satisfacției“ legată de noțiunea substituției. Cel mai reprezentativ pasaj al Sf. Anselm este *Cur Deus Homo* I, 11, unde Anselm definește acordarea satisfacției pentru păcat drept răsplata a ceea ce este datorat divinității. Această datorie a fiecărui ființe raționale, omenești sau îngerești este aceea că ființa își subordonează propria voință celei divine. Păcatul ar fi tocmai neplata acestei datorii sau obligații. Această idee despre acordarea satisfacției urma să devină un loc comun al viitoarelor mărturii din teologia medievală cu ecouri până în teologia Reformei secolului al XVI-lea despre lucrarea mântuitoare a lui Hristos, subliniind că moartea mântuitoare a lui Hristos implică satisfacerea lui Dumnezeu tatăl pentru ceea ce omenirea datorează lui Dumnezeu dar nu poate plăti acestuia. Deja înainte de Anselm aceste idei erau parte componentă a liturghiei, ca în *Exultet* din secolele VII-IX care laudă plata făcută de Iisus Hristos pentru datoria transgresiunii lui Adam, apoi în cântecul gregorian (*qui pro nobis aeterno patri adae debitum soluit*) și în poeme benedictine: „*Pater, ego moriar, ut non moriantur omnes. Pater, ego Adae debitum soluam, ut per me tibi uiuant, qui per Adam moriuntur inferno*“. Ideea se regăsește în Noul Testament, cu referire la jertfirea trupului lui Iisus Hristos – Evrei 10, 12 („El, dimpotrivă, după ce a adus o singură jertfă pentru păcate, S-a așezat pentru totdeauna la dreapta Lui“).

¹ cf. Bauer-De Smet-Meijns-Trio 2002, p. 334.

² Beke 1982, p. 62.

³ Beke 1982, p. 299.

Ideea apare și drept formulă pentru *obiit* în mediul epigrafic al evului mediu și epocii moderne timpurii – *ossa placida morte soluta*¹ (osemintele mântuite de blânda moarte), iar inscripția unui epitaf realizat între 1561-1570 la Erla/Haag în Austria Inferioară o explicitează:

*Dan Jederman wye Paulus sagt / zu den Hebreern Unvertzagt / Dar an der neunten Unnterschait / mueß ain mal sterben daß Ist sein pschait / Umb adamß unnsers vatters sündn / der wier noch heut zum tag empfinden*²

Alte formule de aceeași filiație sunt:

*Persolvit fatali debita legi*³,

*Naturae debita exsolvit*⁴,

*Vitae suae pensum absolvit*⁵,

Ori chiar în varianta germană:

Die Schuld der Natur dem Herrn bezahlt.⁶

Deja spre sfârșitul secolului al XII-lea se face simțită în apusul Europei o schimbare în formular după formula *Anno domini... obiit NN*. Prima lespede funerară care atestă acest formular este cea a episcopului din Würzburg Gottfried I de Spitzenberg (†1190), inscripție care nu s-a păstrat în original, fiind transmisă secundar.⁷ Spre sfârșitul secolului al XIII-lea formularul amintit a rămas definitiv legat de inscripția chenarului. Inscripțiile metrice sunt folosite de acum rar, rămânând de regulă un apanaj al clericilor și al înalților demnitari laici.⁸

În cazul formularului inscripției funerare a lui Johannes din Biertan, problema care se ridică este dacă după DEBITV(M). SOLV[IT....], înaintea formulei ANNO. DO(MIN)I. 1:5:26, se aflau sau nu înscrise ziua și luna decesului, așa cum se obișnuia deja în epocă. Un număr mare de inscripții nu includ însă aceste elemente de datare.

A doua chestiune ține de poziționarea indicației cu privire la dată în textul epigrafic, respectiv dacă ea trebuie lecturată înaintea sau la sfârșitul formulelor cu privire la persoana defunctului. Ambele variante sunt posibile, totuși, în primul caz, predicatul ar fi fost cel mai probabil poziționat imediat după datare. Pe de altă parte, o parte semnificativă a inscripțiilor funerare medievale și moderne timpurii încep tocmai cu indicarea datei.

Date cu privire la Johannes Baccalaureus. Cu privire la parohii care au administrat construcția bisericii și a mobilierului ei, avem informații despre Tristanus, neamintit până acum nicăieri în literatură. Tristanus Guttermann, care era la 1476 *rector parochialis ecclesie de Birthalbensis* și din 1494 este numit canonic de Alba

¹ DI 34, nr. cat. 508 (1623/1632).

² epitaf din secolul XVI, DI 10/W3, Niederoesterreich 1, nr. cat. 51.

³ DI 43, nr. cat. 21(1311).

⁴ DI 36, nr. cat. 190 (1598).

⁵ DI 36, nr. cat. 178(1593).

⁶ DI 36, nr. cat. 202 (1599).

⁷ DI 27, Nr. 47, pl. 21.

⁸ Cf. inscripțiile episcopilor de Mainz Peter von Aspelt (†1320), Matthias von Bucheck (†1328) și Adolf von Nassau (†1390) în *DI 2 (Mainz)* Nrr. 33, 37, 56, precum și lespedeza ducelui Eberhard I. von Katzenelnbogen (†1311) în DI 34, nr. cat. 21.

Iulia, însărcinat pe lângă nunțiul papal,¹ a fost urmat în funcție către Martinus Schezer, după 1493, pomenit ultima dată ca preot la 1502². Singurul succesori menționat documentar al acestuia, cronologic vorbind, a fost Johannes, care deține funcția până la moartea sa survenită în 1526, fiind la rândul său urmat de magistrul Lucas.³

În Arhivele Universității din Viena (Wiener Artistenregister) aflăm la 31 mai 1477 un *Johannes de BIRTHALBEM* (sic!) înscris ca al 49-lea candidat la bacalaureat la această dată, între cei 55 de studenți care roagă să fie admiși la examen, având codul 18369 / b-49.⁴ Iar la examenul din bacalaureat din vara anului următor, după ce a fost examinat împreună cu alți 30 de studenți în 19 iunie 1478, Johannes de Wirthalbing, 18671 / b-8, roagă să fie admis la *determinatio*.⁵

De remarcat este că Johannes nu este singurul student provenit din Biertan examinat, deoarece îl aflăm menționat și pe *Laurentius Pellificis de Wirthalbing* (18666 / b-3),⁶ acesta din urmă fiind pomenit și la 13 octombrie 1499 sub codul 22504 / b-35.⁷

Johannes de Byrthalben a fost la începutul secolului al XVI-lea notar confirmat de episcopul de Alba și de voievod. El este cunoscut deja din documente emise în anul 1502, așadar exact din anul în care presupunem că devine deopotrivă pleban al Biertanului.

La 15 aprilie 1509 sunt menționați fiii lui Joannis Melchior, acuzați de a fi molestat necugetat pe Johannes Baccalaureus și pe văduva lui Georgius Sartor, astfel că magistrații sibieni, respectiv reprezentanții ai Universității sașilor, trimit la Cluj oameni care să cerceteze acuzația.⁸

¹ „2375. Tristanus rector parochialis ecclesie de BIRTHALBENSIS de Tr: 1476. februar 23. Pădua, jogot tanult, május 16-án Guttermann néven art. dr és decr. dr lett“ (Veress 1915. 17). 1494. december 14-én gyulafehérvári kanonok, a pápai nuncius ügyhallgatója (TTár 1902.524). – http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf5134.pdf.

² În anexa studiului său, Müller 1857 (anexa II, p. 216-217) citează documentul de la 1502 din care reiese că „constitutus venerabilis et egregius magister Martinus Schezer“ era „plebanus et rector principalis parochialis ecclesie Beate marie virginis de byrthalom“. Același document face referire, între martori, la „discretis et honestis Lazaro predicatore, Michaele Cappellano“, alături de Georgio Carpentario și Sigismundo Scholastico de Kewrcs. – cf. și Salzer 1881, p. 88.

³ Amintit într-o scrisoare a arhiepiscopului de Strigoniu Paulus „Venerabili Magistro Lucas Plebano de Barthalom, ac Generali Decano Plebanorum Saxonicaliium, nobili dilecto“ pe care o citează după BENKÖ 1790, p. 199.

⁴ Auw 2007: Bakkalarexamen; Wahl der Examinatoren. 55 Scholaren bitten um Zulassung zum Examen, einer von ihnen wird zurückgestellt. AFA 3, fol. 268v. – BIRTHALBEM *Johannes* 18369 / b-49 *vname*: Johannes *name*: de BIRTHALBEM *ort*: BIRTHALBEM, (1477 I, 31.5.1477).

⁵ Auw 2007: Determination. 31 geprüfte Scholaren bitten darum, zur Determination zugelassen zu werden; zwei von ihnen werden vorläufig zurückgestellt. AFA 3, fol. 278v. – (1478 I, 19.6.1478) 18671 / b-8 *vname*: Johannes *name*: de Wirthalbing *ort*: Wirthalbing, Erstnennung: 18369.

⁶ Auw 2007 (1478 I, 19.6.1478) 18666 / b-3 *vname*: Laurentius *name*: de Wirthalbing, *ort*: Wirthalbing.

⁷ Auw 2007: 22504 / b-35 *vname*: Laurentius *name*: Pellificis *ort*: BIRTHALM (1499 I, 13.10.1499) Determination, Zulassung. 38 Scholare werden nach der Prüfung der Fak. präsentiert. Keine Angaben über Dispens, Abwesenheit oder Suspension.. Original: Item certi ex prefatis baccalaureandis petuerunt pro florenis et habitu etc., quorum nomina habentur in libro debitorum. AFA 4, fol. 11r).

⁸ www.filozofia.bme.hu/~lang/Benedek/nagygep/PhD/Melchior/CosmMelchiorfinal.doc – Gündisch 1993, p. 522.

Sunt cunoscute alte patru documente în care este menționat.¹ Primul care îl amintește este datat la Biertan în 25 iulie 1514, document aflat inițial în biserica din Noiștat / Neustadt cu referire la litigiul dintre Johannes Pylgerym din Noiștat și biserica de acolo a Sf. Martin cu privire la testamentul lui Stefan Pylgerym. În document sunt menționați cei doi *Kirchenväter*, Georgius Danyel și Georg Thyel. În al doilea document emis la 25 septembrie 1514 *Johannes de Byrthalben* apare ca notar în aceeași chestiune, în litigiul dintre Johannes Pylgerym și biserica din Noiștat.

Al treilea document care îl menționează pe Johannes este cel din 6 februarie 1515 dat de capitlul din Mediaș în chestiunea dreptului de a numi procuratori și de a emite testamente, iscându-se din această cauză un conflict între capitlul transilvan și episcop.

În sfârșit, al patrulea document, datat la Sighișoara în 1 august 1515, este o copie a documentului emis de cele șapte scaune (Universitatea săsească) la 15 aprilie 1509.

După cum am văzut, Johannes este documentat la Biertan în alte două rânduri, tot la 1515, prin scutul de pe ușa sacristiei și cel al predelei altarului din Biertan.

Comanditarul amvonului din piatră pare să fi fost tot Johannes, după părerea unor autori chipul său fiind imortalizat în cel al profetului din scena profeției lui Simion. Istoricii de artă atribuie amvonul meșterului brașovean Ulrich, datându-l în anii 1523-1524.² Având în vedere fizionomia realistă, individualizată a personajului (profetului) reprezentat în Profeția lui Simion, a unui bărbat foarte tânăr, ne îndoim de această supoziție. La acea dată plebanul Johannes avea cu siguranță peste 60 de ani, luând în considerare faptul că deja în 1474 îl aflăm deja înscris ca student al universității vieneze.

De remarcat și cele cinci strane din lemn de tei aflate în cor, având înscrise datele anilor în care au fost lucrate – 1514, 1523 și 1524, așadar toate realizate în vremea lui Johannes. O strană poartă și un distih (*Utilis est pietas, sie hac transegeris aevum, Aeternumve adeas, utilis est pietas*)³.

S-a afirmat adesea că registrul de socoteli al bisericii din Biertan a fost inițiat de către Johannes, cu toate că numele său nu apare în acestea. Totuși, o analiză atentă ne trimite mai degrabă la magistrul Lucas ca fiind cel care le-a demarat.

Pe prima pagină a socotelilor bisericești începute în 1518 se arată că în acest an circumspecții domni Nicolaus Sutor și Johannes Stwrem au fost aleși de către consulat și **plebani**⁴, precum și de către întreaga comunitate ca administratori (părinți ai bisericii / *Kirchenväter*)⁵.

Socotelile bisericii de la 1518 amintesc pentru acest an cheltuieli legate de ridicarea bisericii. Jacob Mol primește pentru munca sa 38 aspri, iar pentru munca de pietrar la realizarea ferestrelor meșterul Abraham primește 1 fl⁶.

¹ Salzer 1881, p. 104; Nägler 2004, p. 504.

² Roth 1906, p. 43sq; Roth 1934, p. 41, 131; Balogh 1943, p. 93, 219; Vătășianu 1959, p. 734sq; Drăguș 1979, p. 296sq.

³ Salzer 1860, p. 22.

⁴ De remarcat **pluralul**.

⁵ Salzer 1881, p. 88.

⁶ Salzer 1881, p. 84.

Din nou, la 2 februarie 1521 (*Purificatio Beatae Mariae Virginis / Mariä Reinigung*), se amintește că magistrul Lucas, plebanus Byrthalbensis, împreună cu consulatul încheie un contract cu meșterul Jacobus Murer, prin care acesta primește pentru construirea bolții tectoriumului și a treptelor altarului suma de 240 fl., 5 măsuri de vin și 50 măsuri de grâu.¹ Este cu siguranță vorba despre același meșter Jacobus Murer / Cementarius pomenit și în inscripția pictată pe arcul corului de la 1522.

La 1525 voievodul Ioan Zapolya trimite plebanului Lucas din Biertan și preoților Lazăr din Ațel (Hetzeldorf) și Petru din Richiș (Reichsdorf) o scrisoare cu privire la o datorie de 100 de guldeni, sperând că suma îi va fi înapoiată, solicitând-o într-un răstimp de șase săptămâni.²

Din aceleași arhive ale universității vieneze aflăm că succesorul plebanului Johannes, *Lucas Sutoris de Wirthalben* este înmatriculat în 1502 la universitatea de la Viena, la 9 iunie 1503 obține admiterea la *determinatio* (23377 / b-21), în 3 martie 1513 este licențiat (25878 / l-8), fiind admis la *inceptio*, menționat de data aceasta cu apelativul de *dominus*, iar la 1 septembrie 1514 este în cele din urmă *magister* (26028 / p-44).³

În privința magistrului Lucas, succesor cert al lui Johannes, așa cum reiese și din inscripția din cor, dar și din documentele epocii pe care le-am analizat, s-a considerat până acum, pe baza lecturii eronate a datei înscrise în textul lespezii funerare a acestuia, că a devenit pleban la 1520, după presupusa dată a decesului lui Johannes. În aceleași socoteli ale Biertanului, în dreptul anului 1547 apare mențiunea că la 2 mai a acelui an magistrul Lucas s-a stins din viață, după ce a stat în funcție vreme de 29 de ani, poziția sa fiind ocupată acum de către Franciscus Salicaeus.⁴ Salzer a opinat că cifra, numărul anilor de pastorat, nu poate să corespundă realității, având în vedere data 1520, așa cum o citea pe lespedea lui Johannes. Dacă data din registru este corectă, aceasta ar presupune ca Lucas să fi intrat deja în funcția de pleban în 1518. Neconcordanța își poate găsi rezolvarea în situația din epocă, când în afara unui *plebanus et rector principalis parochialis*, cu privire la turnul / capela catolicilor Müller amintește că ea se afla în slujba unui *capelan* propriu, în 1502 fiind pomenit în această funcție Michael.⁵ Capelanul era separat ca atribuții de *predicator* care ținea slujbele în biserica mare. Pe de altă parte, în socotelile de la 1518 sunt amintiți doi plebani, așadar nu ar fi nici un impediment în aceea ca Lucas să fi îndeplinit această funcție deja din acest an.

¹ Salzer 1881, p. 84.

² Salzer 1881, p. 92. – *Urkundenbuch*, nr. 37.

³ Auw 2007: *Birthalben Lukas, dominus*, 1503 I, 9.6.1503, Determination, Zulassung. 58 kürzlich geprüfte Scholare werden zur Determination zugelassen. Keine Angaben über Dispens. AFA 4, fol. 31v, 23377 / b-21 vname: *Lucas*, name: *Transilvanus*, ort: *Transilvanus*, weitere Nennungen: 25878 la 1513 (cf. *Inceptio*, Zulassung. 23 Lizentiaten werden gereiht, einer davon erscheint nicht, 22 zur *Inceptio* zugelassen, 1513 II, 3.3.1514, AFA 4, fol. 84v-85r. – 25878 / l-8 vname: *Lucas* ort: *Birthalben*, anrede: *dominus*, Erstnennung: 23377); 1514 I, 1.9.1514, Verteilung der Bücher; Vorlesung. Die „ordinarie“ zu lesenden Bücher werden unter die Magister verteilt. AFA 4, fol. 89r 26028 / p-44 vname: *Lucas* name: *Transilvanus* grad: *mag.* kontext: *Parvulum Phisice*.

⁴ La 1547 și nu la 1545 cum afirmă Müller 1857, p. 205.

⁵ Müller 1857, p. 208.

O ultimă chestiune cu privire la persoana plebanului vizează depistarea numelui de familie al acestuia, pe toate scuturile sale apărând monograma IO. În acea vreme numele de familie nu era încă o obișnuință, indivizii fiind cel mai frecvent denumiți după proveniență sau profesiune, ceea ce se vedește și în cazul plebanului Johannes. În documentele vremii am aflat doar două nume din Biertan care ar putea intra în discuție. Olbrich este unul dintre cele două nume care apar în epocă, și anume un *Mathias Olbrich, Bürger im „krummen WyrteI“*, ca datornic în socotelile bisericii la 1518, apoi la 1519 un *Simon Offel*, tot ca datornic.¹ Nădăjduim că cercetările viitoare vor aduce mai multă lumină asupra acestui personaj interesant, care altfel s-a străduit să lase cât mai multe urme documentare și epigrafice.

Lista ilustrațiilor:

- 1 Lespedea funerară a plebanului Johannis, Biertan, 1526.
- 2 Lespedea funerară a plebanului Johannis, Biertan, 1526, fragment.
- 3 Lespedea funerară a plebanului Johannis, Biertan, 1526, fragment.
- 4 Lespedea funerară a plebanului Johannis, Biertan, 1526, fragment.
- 5 Ușa sacristiei bisericii din Biertan, 1515.
- 6 Inscricții pe pilonul central al sacristiei, Sibiu, 1471.
- 7 Inscricția clopotului din Domald, începutul secolului al XVI-lea.
- 8 Inscricția clopotului din Slimnic, 1518.
- 9 Potirul din Slimnic
- 10 Inscricție pe o strană din Bistrița, 1516.
- 11 Lespedea funerară a lui Jodocus din Sebeș, 1500.
- 12 Stema judelului regal Johannes Lulay, 1510-1520.
- 13 Altarul de la Biertan
- 14 Panou, altarul din Biertan
- 15 Inscricția din corul bisericii din Biertan, 1522

¹ Salzer 1881, p. 96.

BIBLIOGRAFIE/BIBLIOGRAPHY

- Gündisch, Klein, Krasser, Streitfeld 1976 G. Gündisch, A. Klein, H. Krasser, Th. Streitfeld, *Studien zur Siebenbürgischen Kunstgeschichte*, București, 1976.
- AHA 1976 *Acta Historiae Artium*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Albu 2002 I. Albu, *Inschriften der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der frühen Neuzeit*, Hermannstadt-Heidelberg, 2002.
- Albu 2004 I. Albu, *Forme de scriere în epigrafia transilvăneană în context central-european (sec. XII-XVII)*, în „Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica“, I, 2004, p. 111-154.
- Auw 2007 *Archiv der Univ. Wien*, „Wiener Artistenregister“ 1416 bis 1555, Ortsnamen-Index zu AFA II, III und IV. „Wiener Artistenregister“ 1471 bis 1497, *Acta Facultatis Artium III (UAW Cod. Ph 8)*, Teil 2: 1471 bis 1497. *Personennennungen im Zusammenhang mit Prüfung, Graduierung und Verteilung der Vorlesungsthemen*, Nr. 16528 bis 21914, Bearbeitung: Thomas Maisel, Ingrid Matschinegg, Texterfassung: Andreas Bracher, Wien 2007.
- AVSL *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, Neue Folge, Hermannstadt (Sibiu).
- Azzola, F.K., Azzola, J., Müldner 1986 Azzola, F.K., Azzola, J., Müldner, K., *Die hochmittelalterliche Grabplatte von Malsfeld—Elfershausen mit einem Lamm Gottes und einer figürlichen Darstellung*, în *ZVHGL(Zeitschrift des Vereins für Hessische Geschichte und Landeskunde)* 91 (1986), p. 21-30.
- Balogh 1943 J. Balogh, *Az erdély Renaissance*, I (1460-1541), Cluj, 1943.
- Bauer, De Smet, Meijns, Trio 2002 Raoul Bauer, Marjan De Smet, Brigitte Meijns, Paul Trio (red.), *In de voetsporen van Jacob van Maerlant: liber amicorum Raf De Keyser*, Leuven, 2002.
- Beke 1982 Johannes de Beke, *Croniken van den Schichte van Utrecht ende van Hollant*, ed. H. Bruch, Gravenhage, 1982 / *Chronographia Johannis de Beke, Latijnse versie*, GS 143.
- Benkö 1790 J. Benkö, *Milkovia, sive antiqui episcopatus Milkoviensis*. I-II, Vienna, 1790.
- Beșliu-Munteanu 1991 P. Beșliu-Munteanu, *Archäologische Forschungen im Hermeshaus (Gewerbeverein) von Hermannstadt*, în: ZSL 4 (1991).
- Deutsche Inschriften* 1986 *Deutsche Inschriften, Fachtagung für mittelalterliche und neuzeitliche Epigraphik*, Lüneburg 1984. Vorträge und Berichte, ed. von Karl Stackmann, Göttingen 1986.

- Deutsche Inschriften* 1987 *Deutsche Inschriften, Fachtagung für mittelalterliche und neuzeitliche Epigraphik*, Worms 1986. Vorträge und Berichte, ed. von Harald Zimmermann, Stuttgart 1987.
- DI – vol. 1 *Die Inschriften des badischen Main- und Taubergrundes*, ad. și îngr. de E. Cucuel u. H. Eckert. Vorwort zum Gesamtwerk von Fr. Panzer, Stuttgart 1942; ND 1969.
- DI – vol. 10 *Die Inschriften Niederösterreichs Teil I: Die Inschriften der politischen Bezirke Amstetten und Scheibbs*, ad. și îngr. de H. Hornung, Graz-Wien-Köln u. Stuttgart, 1966.
- DI – vol. 2 *Die Inschriften der Stadt Mainz*, ad. și îngr. de F.V. Arens (aufgrund der Vorarbeiten von K.F. Bauer), Stuttgart, 1958.
- DI – vol. 21 *Die Inschriften des Bundeslandes Kärnten Teil I: Die Inschriften der politischen Bezirke Spittal a.d. Drau und Hermagor*, ad. și îngr. de F.W. Leitner, Wien u. München 1982.
- DI – vol. 27 *Die Würzburger Inschriften bis 1525*. Auf der Grundlage des Nachlasses von Theodor Kramer und Mitarbeit von Franz Xaver Herrmann, îngr. de Karl Borchardt, Wiesbaden, 1988.
- DI – vol. 29 *Die Inschriften der Stadt Worms*, ad. și îngr. de R. Fuchs, Wiesbaden, 1991.
- DI – vol. 3 *Die Inschriften des Burgenlandes*, ad. și îngr. de Rudolf Zimmerl, Stuttgart, 1963.
- DI – vol. 30 *Die Inschriften des Landkreises Calw*, ad. și îngr. de R. Neumüllers-Klauser, Wiesbaden, 1992.
- DI – vol. 34 *Die Inschriften des Landkreises Bad Kreuznach*, ad. și îngr. de E.J. Nikitsch, Wiesbaden 1993.
- DI – vol. 38 *Die Inschriften des Landkreises Bergstraße*, ad. și îngr. de S. Scholz, Wiesbaden 1994.
- DI – vol. 7 *Die Inschriften der Stadt Naumburg an der Saale*, ad. și îngr. de E. Schubert, Berlin u. Stuttgart, 1964.
- DI – vol. 9 *Die Inschriften des Landkreises Naumburg an der Saale*, ad. și îngr. de E. Schubert, Berlin u. Stuttgart, 1965.
- Drăguț 1979 *V. Drăguț, Arta gotică în România*, București, 1979.
- Epigraphik* 1988 *Fachtagung für mittelalterliche und neuzeitliche Epigraphik Graz, 10. – 14. Mai 1988, Referate und Round-table-Gespräche*, ed. von Walter Koch (Österreichische Akad. d. Wiss., phil.-hist. Klasse, Denkschriften 213) Wien 1990.
- Fabini 1992 H. Fabini, *Biserica cetate din Biertan, Raport de restaurare*, în: *Buletinul comisiunii monumentelor istorice* 3/1 (1992), p. 16-20.
- Fabini 1998 H. Fabini, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, Heidelberg, 1998, p. 62 sqq.
- Fuchs 1988 R. Fuchs, *Übergangsschriften Diskussionsbeitrag*, în: *Epigraphik* (1988), p. 73-99.

- Gerevich 1959 L. Gerevich, *Johannes Fiorentinus und die pannonische Renaissance*, în: *AHA* 6 (1959) 309-338.
- Gündisch 1947 G. Gündisch, *Die Grabsteine in der Ferula der ev. Stadtpfarrkirche in Hermannstadt*. În: *Mitteilungen des Baron Brukenthal Museums*, 12 (1947) 10-33.
- Gündisch 1976 G. Gündisch, *Der Hermannstädter Bildhauer und Steinmetz Elias Nicolai*, în Gündisch-Klein-Krasser-Streitfeld 1976, p. 215-255.
- Gündisch 1993 K. Gündisch, *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter*, Köln, Weimar, Wien, 1993.
- Gündisch, Streitfeld 1976 G. Gündisch – H. Streitfeld, *Die Grabsteine der Mühlbacher evangelischen Stadtpfarrkirche*, în Gündisch-Klein-Krasser-Streitfeld 1976, p. 82-95.
- Hofstädter 1913 F. Hofstädter, *Der Chorstuhl des Benedictus de Bethleem in der Bistritzer Stadtpfarrkirche*. În: *Kbl.* 1913, p. 101-103.
- Koch 1988 W. Koch, *Zur sogenannten frühhumanistischen Kapitalis (Diskussionsbeitrag)*, în: *Epigraphik* (1988), p. 337-345.
- Krasser 1976 H. Krasser, *Die Birthälmer Altartafeln und die siebenbürgische Nachfolge des Schottenmeisters*, în Gündisch-Klein-Krasser-Streitfeld 1976, pp. 193-214.
- Marrou 1996 H.-I. Marrou, *Patristică și umanism. Culegere de studii*, (trad. de Cristina și Costin Popescu), București, 1996.
- Möckesch 1839 S. Möckesch, *Die evangelische Pfarrkirche der Augsb. Conf. Verwandten zu Hermannstadt*, Sibiu, 1839.
- Müller 1857 Fr. Müller, *Die evangelische Kirche in Birthälm*, în: *AVSL*, Bd. II, 1857, p. 199-217.
- Müller 1860 Fr. Müller, *Zur älteren siebenbürgischen Glockenkunde*. În: *AVSL* 4/2 (1860), p. 200-254.
- Nägler 2004 Th. Nägler (edit.), *Marktort und Bischofssitz Birthälm in Siebenbürgen*, Hob am Neckar – München 2004.
- Neumüllers-Klauser 1988 R. Neumüllers-Klauser, *Epigraphische Schriften zwischen Mittelalter und Neuzeit, Grundsatzreferat*, în: *Epigraphik* (1988), p. 315-328.
- Reissenberger 1878-1883 L. Reissenberger, *Kirchliche Kunstdenkmäler aus Siebenbürgen*, Ed. vom Ausschuß des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, 3. vol., Sibiu, 1878, 1879, 1883.
- Roth 1906 V. Roth, *Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen*, Straßburg, 1906.
- Roth 1922 V. Roth, *Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens. I. Goldschmiedearbeiten*, 2 Bde., Hermannstadt 1922.

- Roth 1934 V. Roth, *Die deutsche Kunst in Siebenbürgen*, Hg. V. Roth, bearb. von C. Th. Müller, Alexander Freiherr v. Reitzenstein, Heinz R. Rosemann, mit einem Geleitwort von Wilhelm Pinder. Schriften der Deutschen Akademie 2, Berlin-Hermannstadt 1934.
- Salzer 1860 J. M. Salzer, *Reisebilder aus Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1860.
- Salzer 1881 J. M. Salzer, *Der königliche freie Markt BIRTHÄLM in Siebenbürgen*, Wien, 1881.
- Schuller 2003 R. Schuller, *Der siebenbürgisch-sächsische Pfarrer. Eine Kulturgeschichte*, Nachdruck der Ausgabe Schäßburg 1930, Köln-Weimar-Wien, 2003.
- Seivert 1791 J. Seivert, *Skizze der Superintendenten Augsburgischer Confession in Siebenbürgen*. in: *Quartalschrift* 2 (1791), p. 6 sqq.
- Seivert 1872 G. Seivert, *Die Bruderschaft des heiligen Leichnams in Hermannstadt*, in: *AVSL* 10 (1872), p. 317 sqq.
- Steinmann 1988 M. Steinmann, *Überlegungen zu „Epigraphische Schriften zwischen Mittelalter und Neuzeit“ (Diskussionsbeitrag)*, in: *Epigraphik* (1988), p. 329 sq.
- Steinmann 1976 M. Steinmann, *Die humanistische Schrift und die Anfänge des Humanismus in Basel*, in *Archiv für Diplomatik*, 22, 1976, p. 376-437.
- Teutsch 1890 G. D. Teutsch, *Rede zur Eröffnung der 42. Generalversammlung des Vereins für siebenbürgische Landeskunde / Zur Geschichte von BIRTHÄLM*, in: *AVSL*, 22, 1890, p. 507-536.
- Trausch 1868-1871 J. Trausch, *Schriftstellerlexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, 3 vol., Kronstadt, 1868, 1870, 1871.
- Varga-Lövei 1992 Varga L., Lövei P., *Funerary Art in Medieval Hungary*, in: *AHA* 35 (1990-1992), XXXV, fasc. 3-4, p. 115-167.
- Vătășianu 1959 V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările Române*, vol. I, București, 1959.
- Wagner 1998 E. Wagner, *Die Pfarrer und Lehrer der evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen*, Bd 1, *Von der Reformation bis 1700*, Köln u.a. 1998.
- Ziegler 2006 F. Th. Ziegler, „Dixit insipiens...“ – *Spätmittelalterliche Torheitsbilder aus dem Besitz des Brukenthalmuseums und die BIRTHÄLMER Narrenbilder*, in *Brukenthal. Acta Musei*, Sibiu, 2006, I. 2, p. 193-214.
- ZSL *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, Köln – Weimar – Heidelberg.



1



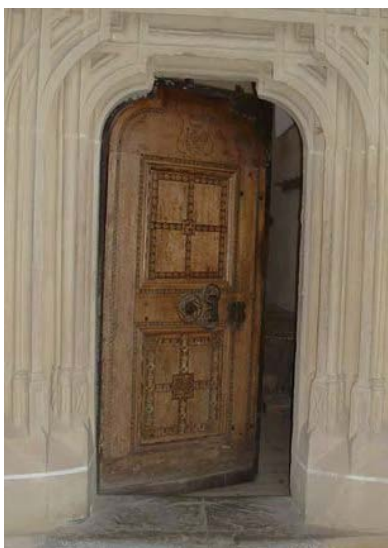
2



3



4



5



6

OREX·GLORIE·DEI·CUM·PACI·

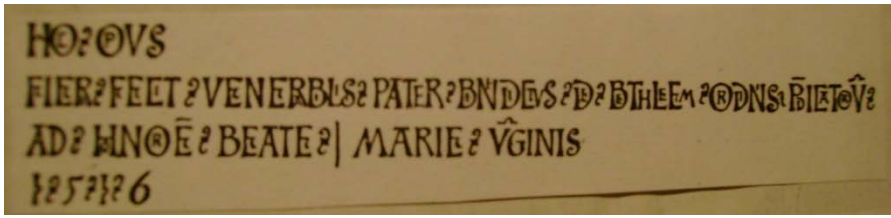
7

XP·RE·X·VENIT·IN·PACI·DEVS·OMO·PHAC
TVS·EZ·IGIB·

8



9



10



11



12



13



14



15